

УДК:355.48(100)“1915/1916”

DOI: 10.33099/2707-1383-2022-45-3-137-157

Олексій Чірікалов*кандидат історичних наук,**докторант науково-методичного центру організації наукової та науково-технічної діяльності,**Національний університет оборони України**імені Івана Черняхівського (Київ, Україна)**ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1939-8322>**Електронна пошта: aleksejcirikalov@gmail.com*

ФОРМИ ЗАСТОСУВАННЯ ВІЙСЬК (СИЛ) АНТАНТИ В ЕВАКУАЦІЯХ МОРЕМ ТА СПОСОБИ ЇХ ПРОВЕДЕННЯ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

В статті автором розкриваються форми застосування військ (сил) Антанти в евакуаціях на Середземному та Адріатичному морях у роки Першої світової війни та способи їх проведення, зокрема під час Галліполійської та Сербської кампаній. На підставі чисельних джерел досліджуються військово-політичні та воєнно-стратегічні передумови щодо підготовки і проведення зазначених евакуацій, аналізується та реконструюється перебіг подій на підготовчому етапі евакуаційних заходів та у ході їх реалізації. Автором запропоновано деякі власні статистичні розрахунки та їх дані, зокрема кількість евакуйованого особового складу під час евакуації експедиційного корпусу союзників з Галліполійського півострову.

Стисле інформаційне викладення матеріалу має за мету формування у читача комплексного уявлення щодо форм застосування військ (сил) Антанти у ході евакуації морем та способів її проведення під час Галліполійської та Сербської кампаній.

Ключові слова: Антанта, Галліполійська кампанія, Дарданелльська операція, дії з евакуації, евакуація військ (сил), експедиційний корпус, операція з евакуації, Перша світова війна, Сербська кампанія.

Постановка проблеми. В умовах повномасштабної агресії Російської Федерації проти України залишається актуальним вивчення та врахуван-

ня досвіду підготовки та проведення міжвидових (міжвідомчих) операцій (дій), в тому числі на морі. У цьому контексті доцільно розглянути низ-

ку евакуаційних заходів на Адріатичному та Середземному морях, проведених Антантою під час Галліполійської та Сербської кампаній наприкінці 1915 — початку 1916 рр. В той же час, окремі епізоди евакуації сербських військ та цивільного населення залишаються недостатньо дослідженими та потребують подальших наукових пошуків. Отже, вивчення зазначеної проблематики має практичний та науково-теоретичний інтерес.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні вітчизняною та зарубіжною історичною наукою створено величезний масив спеціальних досліджень з історії Першої світової війни. Однак, переважна більшість наукових праць носить загальний характер, а евакуація союзних військ (сил) розглядається фрагментарно у контексті загального опису перебігу подій під час Галліполійської та Сербської кампаній Антанти. Водночас, низка досліджень (Астахов, І. 2019; Белаш, Е. 2016; Галкіна, Ю. М. 2018; Писарев, Ю. А. 1968; Самсонов, А. 2015а; Самсонов, А. 2015b; Aspinall-Oglander, С F. 1932; Hart, Р. 2020) присвячені розгляду зазначеної проблематики, в яких автори на підставі значних пластів архівних джерел акцентують увагу на детальної реконструкції перебігу подій, залишаючи поза увагою деякі військові аспекти, зокрема, форми застосування союзних військ (сил) в евакуації

та способи їх реалізації. Отже, аналіз літератури за вказаною темою свідчить, що вивчення зазначеного питання не стало предметом комплексного та об'єктивного військово-історичного дослідження.

Мета статті полягає у відтворенні об'єктивної картини передумов, підготовки та проведення евакуаційних заходів Антанти під час Галліполійської і Сербської кампаній наприкінці 1915 — початку 1916 рр., а також розкритті форми застосування коаліційних військ (сил) в зазначених евакуаціях та способів їх проведення.

Виклад основного матеріалу. Невдалі дії союзників під час Дарданелльської операції військ (сил) Антанти у травні та серпні 1915 р. змусили керівництво Великої Британії виробити подальший план застосування своїх військ (сил) на Дарданеллах. При цьому військовий міністр Великої Британії Герберт Кітченер пропонував Комітету із Дарданелл евакуацію Середземноморських експедиційних сил з півострову, але зазначений варіант військово-політичним керівництвом Антанти був відкинтий (Роган, Юдж. 2018; Wolf, К. 2020, с. 39). В той же час, у жовтні 1915 р. військово-стратегічна обстановка для союзників значно загострилася і на Балканах, у зв'язку з чим союзним командуванням у терміновому порядку обговорювалося питання щодо можливих варіантів допомоги сербській армії. В цьому

контексті одним з варіантів розглядалося підсилення союзного контингенту на Салоніках за рахунок галліполійського угруповання, що спонукало військове керівництво Антанти знову повернутися до питання його часткової або повної евакуації морем. Однак, зазначений варіант не був реалізований з воєнно-політичних міркувань (Больных, А. Г. 2014, с. 134; Вержховский, Д. В. & Ляхов В. Ф. 1964, с. 149; Коленковский, А. 1938, с. 117–118; Корсун, Н. 1939, с. 61; «Проклятые Дарданеллы! Они будут нашей могилой». Поражение союзной армии. 2015). Фактично, тільки після особистого відвідування Дарданелл у листопаді британським воєнним міністром Г. Кітченером та командувачем Середземноморськими експедиційними силами генерал-лейтенантом сером Чарльзом Монро, їх спільної заяви членам Військової Ради і Комітету з Дарданелл щодо необхідності проведення термінової евакуації військ із зазначеного району, вказане питання було позитивно вирішено (Больных, А. Г. 2014, с. 134; Вержховский, Д. В. & Ляхов В. Ф. 1964, с. 149; Коленковский, А. 1938, с. 117, 118; Корсун, Н. 1939, с. 61; Лиддел Гарт, Г. 2019; Мурхед, А. 2004, с. 328; «Проклятые Дарданеллы! Они будут нашей могилой». Поражение союзной армии. 2015; Anderiessen, J. H. 2003, с. 238–239; Hart, P. 2011, с. 377; Nevinson, H. W. 2018, с. 101). 1 листопада 1915 р. було створено спіль-

ний Військово-морський комітет, одним із завдань якого було визначено розгляд можливості проведення евакуації військ з Галліполі з одночасним розробленням плану евакуації з Дарданелл (Лиддел Гарт, Г. 2019; Lawless, K. A. 1993, с. 17). Таким чином, робота щодо планування евакуації військ (сил) з Галліполійського півострову розпочалася на початок листопада 1915 р.

22 листопада військовий міністр прийняв рішення евакуювати війська з плацдармів Сувла та АНЗАК (*англ.* ANZACCor, місце висадки та подальшого розташування Армійського корпусу Австралії та Нової Зеландії), а наступного дня вирішив евакуювати й останній плацдарм на мисі Геллес (Роган, Юдж. 2018). Проте, через побоювання значних втрат при її проведенні остаточного рішення на евакуацію знову так і не було прийнято. Тільки 6 грудня 1915 р. відбулася конференція за участю представників союзних держав, на якій розглядалося питання евакуації військ з Дарданелл. У підсумку, 7 грудня кабінет остаточно вирішив «скоротити фронт шляхом евакуації військ із сектора АНЗАК та Сувли» (Астахов, И. 2019; Мурхед, А. 2004, с. 343; Herwig, Holger H. (foreword). 2014, с. 637), а наступної доби генерал-лейтенант сер Ч. Монро наказав командувачу Армії Дарданелл генерал-лейтенанту У. Бьордвуду розпочати підготовку до проведення евакуаційних заходів з вказаних

плацдармів (Lawless, K. A. 1993, с. 29).

Всього, за приблизними даними, з зазначених плацдармів необхідно було вивезти близько 145 тис. осіб, понад 15 тис. тварин, понад 400 гармат різних калібрів, до 3,6 тис. возків та значну кількість матеріальних засобів (Коленковський, А. 1938, с. 119; Павлович, Н. Б. (ред.). 1964, с. 232; «Проклятые Дарданеллы! Они будут нашей могилой». Поражение союзной армии. 2015; Hart, P. 2020, с. 46; Lawless, K. A. 1993, с. 22; Wolf, K. 2020, с. 309). З них на Сувлі та АНЗАКу знаходилося близько 93 тис. військовослужбовців, понад 5 тис. мулів та коней, близько 1,8 тис. возів, понад 200 гармат (Корбетт, Ю. 1930, с. 230; Тарас, А. Е. (голов. ред.). 2011, с. 307).

Проведення евакуації планувалося у формі міжвидової операції, у якій брали участь армія, флот та авіація переважно Великої Британії. Основна увага акцентувалася на діях військ на суходолі та флоту у морі. Відповідно, в плануванні евакуації брали участь і офіцери флоту на чолі з контр-адміралом Р. Веміссом (Роган, Юдж. 2018). У підсумку, розроблений план операції передбачав провести евакуацію у два етапи — спочатку вивезти війська з плацдармів Сувла–АНЗАК, а потім — з південної частини півострова (район мису Геллес) (Коленковський, А. 1938, с. 119; «Проклятые Дарданеллы! Они будут нашей могилой». Поражение

союзной армии. 2015) способом послідовного та прихованого їх відведення з плацдармів, ділянок побережжя, що оборонялися, з подальшим їх завантаженням на плавзасоби та перевезенням морем мінімально можливою кількістю рейсів. Водночас, стосовно проведення евакуації військ з мису Геллес остаточного рішення ще ухвалено не було, оскільки військово-політичне керівництво Великої Британії вважало, що район Геллесу необхідно утримувати і далі. Таким чином, пріоритетною вважалася евакуація експедиційного корпусу з плацдармів Сувла–АНЗАК.

Для реалізації першої черзі евакуаційних заходів штабом Армії Дарданелл було запропоновано розділити операцію з евакуації на три фази: 1-ша — «підготовча» (до 10 грудня) — під час якої планувалося вивезення морем військ, тварин, матеріальних засобів, без яких можна було б обійтися на час зимової кампанії, якщо буде вирішено залишатися на Галліполі до весни (близько 10 тис. осіб); 2-га фаза — «проміжна» (повинна була тривати до десяти днів з розрахунком закінчення до 19 грудня) — передбачалася евакуація всього, що не було необхідним для тактичної оборони позицій; 3-тя фаза (у найкоротші терміни на два прийоми в ніч з 19 на 20 і з 20 на 21 грудня (ніч “Z”), залежно від погоди) — «остання» — евакуація всього останнього (Белаш, Е. 2016; Жерве, Б. Б. 1931, с. 193; Коленковський, А. 1938,

с. 119; Корбетт, Ю. 1930, с. 230, 232; Павлович, Н. Б. (ред.). 1964, с. 232; «Проклятые Дарданеллы! Они будут нашей могилой». Поражение союзной армии. 2015; Самсонов, А. 2015; Aspinall-Oglander, C F. 1932, с. 612; Lawless, K. A. 1993, с.27). В «останню» фазу на фронті планувалося залишити лише ар'єргардні частини та передові санітарні загони, кількість особового складу в яких не повинна була б перевищувати ту кількість, яке флот фактично міг перевести протягом двох ночей.

Паралельно з плануванням операції інтенсивно вживалися заходи щодо зосередження необхідної кількості плавзасобів в портах, забезпечення до 30 тис. місць для поранених у шпиталях на березі, зокрема, на острові Лемнос і в Олександрії (Єгипет) та 56 тимчасових шпиталів на кораблях (Астахов, И. 2019; Коленковский, А. 1938, с. 119–120; Мурхед, А. 2004, с. 353; Тарас, А. Е. (голов. ред.). 2011, с. 308). Також поблизу Дарданелл у визначених районах маневрування, проводилося зосередження морських сил прикриття евакуації (Гельмерсен, П. В. 1927, с. 269; Корбетт, Ю. 1930, с. 231).

Запропонований варіант плану операції був розглянутий та затверджений і вже з початку грудня із зазначених плацдармів розпочалося поступове вивезення військовослужбовців з «незначними захворюваннями», яке здійснювалося зворотними рейсами плавзасобами забезпечення

за відповідним графіком, тобто почалася перша фаза евакуації — «підготовча».

Евакуація зазначеної категорії військовослужбовців пройшла непомітною для противника, тому до 10 грудня «підготовча» фаза була успішно проведена — морем було евакуйовано практично все зайве для продовження оборонних дій та понад 10 тис. осіб (Больных, А. Г. 2014, с. 136; Корбетт, Ю. 1930, с. 230; Тарас, А. Е. (голов. ред.). 2011, с. 307; Gallipoliassociation. 2022).

12 грудня 1915 р. безпосередньо до військ, розташованих на плацдармах Сувла–АНЗАК, була доведена інформація щодо їх вивезення морем і 13 грудня розпочалася друга фаза операції з евакуації. Необхідно було вивезти близько 83 тис. осіб, понад 5,2 тис. тварин, близько 1,8 тис. возків, понад 200 гармат, а також, по можливості, значну кількість матеріальних засобів та боєприпасів (Больных, А. Г. 2014, с. 135; Мурхед, А. 2004, с. 354; Тарас, А. Е. (голов. ред.). 2011, с. 307; Aspinall-Oglander, C F. 1932, с. 651; Lawless, K. A. 1993, с. 32).

Під час другої фази евакуації вдалося успішно вивезти морем з плацдармів Сувла–АНЗАК близько 44 тис. осіб, понад 3 тис. тварин, до 135 гармат, до 800 возків, не рахуючи значної кількості запасів (Астахов, И. 2019; Больных, А. Г. 2014, с. 136; Корбетт, Ю. 1930, с. 233; Павлович, Н. Б. (ред.). 1964, с. 232). На

березі, за уточненими автором даними, ще залишалося до 40 тис. осіб з 99 гарматами, понад 3 тис. тварин, до 900 возків та запасами на чотири доби на випадок, якщо погода не дозволить їх зняти раніше цього терміну (Корбетт, Ю. 1930, с. 233; Lawless, К. А. 1993, с. 36).

О 18.45 18 грудня на плацдармах Сувла та АНЗАК одночасно розпочалася третя фаза евакуації галліполійського угруповання союзних військ, яка успішно тривала протягом двох діб та закінчилася вивезенням останніх частин до 04.15 19 грудня з сектору АНЗАК, та близько 05.30 — з Сувли (Корбетт, Ю. 1930, с. 240; Мурхед, А. 2004, с. 360–361; Lawless, К. А. 1993, с. 40).

У підсумку, за різними даними (Больных, А. Г. 2014, с. 136–137; Гельмерсен, П. В. 1927, с. 273; Жерве, Б. Б. 1931, с. 192; Коленковський, А. 1938, с. 120; Корбетт, Ю. 1930, с. 240; Павлович, Н. Б. (ред.). 1964, с. 232; «Проклятые Дарданеллы! Они будут нашей могилой». Поражение союзной армии. 2015) вдалося успішно вивезти морем всього близько 83 048 осіб, 186 гармат, 1697 возів та 4695 коней та мулів, причому виявилось всього 6 осіб поранених. На березі було залишено 30 польових гармат та 4 гаубиці (переважно несправних), 250 коней та мулів, 100 возків та значна кількість різноманітних запасів (Гельмерсен, П. В. 1927, с. 272; Жерве, Б. Б. 1931, с. 192; Коленковський, А. 1938,

с. 120). Водночас, командував 5-ої турецької армії генерал Отто Ліман фон Сандерс у своїх спогадах стверджував, що в бухті Сувла та в секторі АНЗАК було захоплено 5 малих пароплавів, 60 човнів, значну кількість боєприпасів, продовольства та іншого майна (Вержховский, Д. В. & Ляхов В. Ф. 1964, с. 149; Мурхед, А. 2004, с. 362–363).

Виявивши факт евакуації, командування противника розпочало терміново перекидати наявні сили (21 дивізію та важку артилерію) проти союзників (4 дивізії) у район мису Геллес (Астахов, И. 2019; Больных, А. Г. 2014, с. 136; Мурхед, А. 2004, с. 363; Murray, J. 2015, с. 178). Прогнозуючи негативний розвиток подій на цієї ділянці фронту, генерал Ч. Монро відправив до Лондона телеграму, наполягаючи на проведенні негайної евакуації з мису Геллес. Ця пропозиція була узгоджена військово-політичним керівництвом Великої Британії і вже 27 грудня командуванню Дарданелл була направлена відповідна телеграма Адміралтейства (Гельмерсен, П. В. 1927, с. 273; Корбетт, Ю. 1930, с. 244; Павлович, Н. Б. (ред.). 1964, с. 233; Lawless, К. А. 1993, с. 42).

Евакуацію було сплановано провести у період з 29 грудня 1915 р. до 9 січня 1916 р. За різними даними (Больных, А. Г. 2014, с. 137; Коленковський, А. 1938, с. 120; Мурхед, А. 2004, с. 364; «Проклятые Дарданеллы! Они будут нашей могилой».

Поражение союзной армии. 2015), з плацдарму необхідно було вивезти до 35 тис. британців, близько 5,7 тис. тварин та 120 гармат, понад 11 тис. французьких військовослужбовців, до 3 тис. тварин та 73 гармати, понад 1 тис. т боєприпасів та різного майна, а також понад 1,9 тис. возів, не рахуючи артилерійських парків та значних запасів інтендантського забезпечення, зібраних на випадок зимової кампанії. За іншими оцінками (Корбетт, Ю. 1930, с. 245; Павлович, Н. Б. (ред.). 1964, с. 233), на півострові залишалося 37,5 тис. англійців, 142 гармати, 4,2 тис. коней і мулів, понад 900 возків, значна кількість боєприпасів та продовольства.

З урахуванням загальної чисельності особового складу, тварин, кількості гармат та возів, які, за даними джерел (Павлович, Н. Б. (ред.). 1964, с. 232; Коленковский, А. 1938, с. 119; «Проклятые Дарданеллы! Они будут нашей могилой». Поражение союзной армии. 2015; Lawless, K. A. 1993, с. 22), залишалися на Галліполійському півострові до початку евакуаційних заходів, та враховуючи данні евакуації з плацдармів Сувла та АНЗАК, автор прийшов до висновку, що загалом потрібно було евакуювати до 39,5 тис. осіб, близько 4,2 тис. тварин, до 193 гармати, близько 1,8 тис. возків та значну кількість різноманітного військового майна.

Евакуацію планувалася провести у формі міжвидової операції із залу-

ченням різних видів військ (сил) Антанти (англійських та французьких). В цілому, розроблений план евакуації військ з Геллесу мало чим відрізнявся від плану евакуації з Сувли та АНЗАКу і також передбачав послідовне вивезення гарнізону морем потай за кілька ночей у період від 29 грудня 1915 р. до 9 січня 1916 р. При цьому, евакуацію передбачалося провести також протягом трьох фаз — «підготовчої» (до 29 грудня 1915 р.), «проміжної» (29 грудня 1915 р. — 8 січня 1916 р.) та «останньої» (9 січня 1916 р.) (Корбетт, Ю. 1930, с. 245; Lawless, K. A. 1993, с. 49). Вагомим чинником було те, що оскільки противник вже мав негативний досвід контревакуаційних дій, безсумнівно фіксував активність союзників у цьому районі, тому посилив розвідку та підвищив інтенсивність застосування своєї артилерії. Отже, ключовим аспектом була скритність її підготовки та проведення.

До 28 грудня всі основні деталі операції було погоджено і наступної доби евакуація розпочалася. Відносно спокійна обстановка на фронті дозволяла до кінця 1915 р. щоночі вивозити морем від 2 до 3 тис. осіб, евакуювати за цей час усі французькі частини, але залишивши французькі гармати (Корбетт, Ю. 1930, с. 245; Павлович, Н. Б. (ред.). 1964, с. 233). В результаті проведених заходів до ранку 8 січня було евакуйовано: 20 714 осіб, 102 гармати, 3 649 коней, 32 тис. гарматних пострілів та

12 718 000 рушничних патронів, 303 візків та 1,5 тис. т різноманітних запасів (Гельмерсен, П. В. 1927, с. 275; Корбетт, Ю. 1930, с. 248), а на плацдармі кількість англійських військ тепер, за уточненими автором даними, не перевищувала до 18,5 тис. осіб з 40 справними гарматами, яким потрібно було утримувати 8-ми мильні позиції, та близько 500 тварин і понад 1,5 тис. візків.

Протягом 8 січня вдалося успішно евакуювати ще близько 17 тисяч осіб. О 23.30 8 січня траншеї залишили останні ар'єргарди, які приблизно о 03.30–03.40 9 січня успішно евакуювалися, незважаючи на умови сильного шторму на морі. На березі було залишено 15 гармат, з яких значна частина була знищена, понад 500 тварин та 1,5 тис. возів, при цьому усі коні були вбиті (Больных, А. Г. 2014, с. 137–138; Гельмерсен, П. В. 1927, с. 277; Жерве, Б. Б. 1931, с. 19; Коленковский, А. 1938, с. 120; Мурхед, А. 2004, с. 366; Павлович, Н. Б. (ред.). 1964, с. 233; «Проклятые Дарданеллы! Они будут нашей могилой». Поражение союзной армии. 2015; Lawless, K. A. 1993, с. 58).

Зранку противником було виявлено факт евакуації союзних військ (Гельмерсен, П. В. 1927, с. 275, 277; Корбетт, Ю. 1930, с. 252).

В результаті операції з евакуації військ (сил) з мису Геллес вдалося успішно вивезти морем, за авторськими підрахунками, близько 38,5 тис. осіб, до 177 гармат, 3,7 тис.

тварин, понад 300 візків та значну кількість різноманітного військового майна. При цьому втрати становили: один загиблій, 15 гармат, що залишилися на березі, понад 500 коней, 1,5 тис. возів та значна кількість запасів (Жерве, Б. Б. 1931, с. 192; Gallipoliassociation. 2022). Отже, морем було евакуйовано близько 100 % особового складу, понад 93% гармат, до 88% тварин та близько 16% возів.

Усього за дві послідовні операції з евакуації військ (сил) морем з початку з плацдармів Сувла та АНЗАК (від 9 до 20 грудня 1915 р.), а потім — з мису Геллес (від 29 грудня 1915 р. до 9 січня 1916 р.) у завершальний період Галліполійської кампанії союзникам вдалося практично без втрат вивезти близько 133 000 осіб, 8,3 тис. тварин, понад 363 різнокаліберні гармати та близько 2 тис. візків. Водночас, усе важке спорядження, більшу частину продовольства та боєприпасів довелося залишити або знищити. У підсумку, один військовослужбовець загинув, шість отримали поранення, близько 500 коней та мулів було застрелено, до 250 тварин було залишено, близько 1,6 тис. возів та значна кількість інтендантського майна, а також до 50 гармат різних калібрів, які були підірвані (Зайончковский, А. М. 2002, с. 458). Таким чином, вдалося евакуювати практично 100 % особового складу та близько 77% гармат.

Проведене автором дослідження висвітлює, що доля ще близько

12 тис. осіб та 6 тис. тварин, які входили до складу галліполійського угруповання на початок грудня 1915 р., залишається невідомою. Можливо припустити, що значна кількість військовослужбовців та тварин частково з цієї кількості була вивезена морем раніше у період до офіційного початку евакуації, тобто до 29 грудня 1915 р. Також, ймовірно, що в цю ж кількість увійшли безповоротні втрати під час бойових дій в період від початку грудня 1915 р. до 9 січня 1916 р. — день закінчення евакуації.

Майже після закінчення евакуації залишків експедиційного корпусу з мису Геллес, починаючи з 7 січня 1916 р. командуванню союзників довелося проводити евакуацію сербських військ та цивільного населення на Адріатичному та Середземному морях.

У жовтні 1915 р. воєнно-стратегічна обстановка для Антанти під час проведення Сербської кампанії на Балканах створилася вкрай несприятливою — внаслідок спільних потужних ударів військ противника сербська армія опинилася під загрозою повного розгрому. Оцінивши військово-стратегічну обстановку та реальну ситуацію на фронті, військові та державні лідери Сербії в терміновому порядку розпочали обмірковувати плани подальших дій. 29 жовтня 1915 р. на екстреному засіданні Ради міністрів та Верховного головнокомандування у Крушеваці за участю

короля Сербії Петра I Карагеоргієвича, прем'єр-міністр Сербії Нікола П. Пашіч і принц-регент Олександр Карагеоргієвич прийшли до спільного висновку у необхідності відступу залишків Королівської сербської армії по територіях Чорногорії та Албанії до узбережжя Адріатичного моря з подальшою їх евакуацією до Італії, Франції або Греції (Агеев, А. М. (за заг. ред.). 1975b, с. 88; Зайончковский, А. М. 1924, с. 232; Иванов, А. 2015; Писарев, Ю. А. 1968, с. 150; Самсонов, А. 2015a; Самсонов, А. 2015b).

Разом з тим, гостро постало питання щодо необхідності вивезення цивільного населення. За попередніми розрахунками, у разі необхідності потрібно було евакуювати морем понад 250 тис. військових та цивільних осіб з урахуванням 25–40 тис. військовополонених (Писарев, Ю. А. 1968, с. 150). Власних спроможностей щодо перевезення такої кількості людей Королівство Сербія не мала, тому сербське вище державне керівництво проінформувало уряди Франції, Великої Британії, Російської імперії, Італії та Албанії відносно критичного стану Королівської сербської армії та, як одного з альтернативних варіантів її збереження — проведення евакуації морем, але за рахунок морських спроможностей союзників (Агеев, А. М. (за заг. ред.). 1975b, с. 88; Зайончковский, А. М. 1924, с. 232; Писарев, Ю. А. 1968, с. 150; Самсонов, А. 2015a). Однак,

у військово-політичного керівництва країн Антанти рішення стосовно зазначеного питання прийнято не було.

З метою з'ясування фактичної обстановки на Балканах військова комісія з питань реорганізації сербської армії на чолі з французьким генералом Піароном де Мондезіром здійснили інспекційну перевірку сербської армії та прийшла до висновку щодо необхідності проведення евакуаційних заходів (Галкіна, Ю. М. 2018, с. 28; Николиб, С. 2016, с. 9).

Протягом двох тижнів членами комісії був розроблено проект плану евакуації сербських військ, якій був оприлюднений 26 грудня 1915 р. генералом де Мондезіром французькому уряду. План передбачав евакуацію морем з трьох албанських портів Адріатичного моря — Вльори (близько 143 тис. осіб), Сен-Джовані-де-Медуа (88 тис.) і Дурресу (45 тис.) (Галкіна, Ю. М. 2018, с. 28; Ньюболт, Г. 1931, с. 119). Цієї ж доби рішення щодо евакуації було ухвалено.

Загалом, союзники планували провести вимушену евакуацію з метою запобігання втрати сербськими військами боєздатності. Мета евакуації, просторовий розмах та склад сил, який планувалося задіяти, дають підстави вважати, що евакуація сербських військ проводилася у формі міжвидової (міжвідомчої) операції оперативно-стратегічного рівня. Єдиним способом проведення евакуації вважався послідовний від-

від військ з подальшим їх завантаженням на плавзасоби і перевезення морем кількома рейсами. При цьому передбачався наступний спосіб посадки — війська приймалися на корабель (транспорт/судно) в порту і розвантажувалися безпосередньо з корабля (транспорту/судна), якій їх перевіз морем.

Тим часом, залишки Королівської сербської армії та цивільне населення розпочали відступ через територію Албанії та Чорногорії до узбережжя Адріатичного моря, відомий в історіографії як «Албанська Голгофа». Перехід здійснювався у вкрай важких умовах в наслідок яких сербські війська та біженці зазнали значних втрат, зокрема, від 55 тис. до 155 тис осіб, значну частину колісних обозів і польової артилерії, кулеметів, спорядження (Корсун, Н. 1939, с. 57; Писарев, Ю. А. 1968, с. 175; Самсонов, А. 2015b; Соколов, Б. В. 2014, с. 234). У підсумку, до Адріатики добралися близько 60 тис. цивільних та близько 150–160 тис. осіб військовослужбовців і до 25 тис. військовополонених (Агеев, А. М. (за заг. ред.). 1975b, с. 88; Вержховский, Д. В. & Ляхов В. Ф. 1964, с. 140; Залесский, К. А. 2000, с. 261; Ростунов, И. И. (голов.ред.). 1975, с. 88; Самсонов, А. 2015a; Самсонов, А. 2015b).

6 січня 1916 р. французький уряд остаточно затвердив рішення щодо евакуації основної частини сербської армії на острів Корфу. Основними

пунктами завантаження були затверджені прибережні міста Сан-Джовані-ді-Медуа, Дуррес і Вльор (Ньюболт, Г. 1931, с. 12; Самсонов, А. 2015а; Самсонов, А. 2015b; Томази, А. 1940, с. 77). З 7 січня 1916 р. поступово розпочалося вивезення сербських військ та біженців із Сен-Джовані-де-Медуа та Дурресу.

Тим часом капітуляція Чорногорії 19 січня суттєво погіршила стан та положення сербських військ, тому командування Антанти вимушено було провести екстрену евакуацію з Сен-Джовані-де-Медуа (Корсун, Н. 1939, с. 58; Ростунов, И. И. (голов. ред.). 1975, с. 88; Самсонов, А. 2015b), але невдало — 29 січня 1916 р. місто захопили австрійські війська і, таким чином, для проведення евакуації залишилися тільки порти Дурресу і Вльору. Все ж до 22 січня з міста вдалося вивезти морем принц-регента Олександра, членів уряду на чолі з Н. П. Пашичем та декілька сотень осіб (в основному поранених і хворих), декілька десятків гармат, практично всі інтендантські запаси, а також державні папери і казну Королівства Сербії (Ньюболт, Г. 1931, с. 121; Писарев, Ю. А. 1968, с. 169; Томази, А. 1940, с. 78).

У умовах обстановки, що склалися, найбільш важливе значення набув порт Дуррес — війська та біженці відправлялися звідси на транспортах або безпосередньо на острів Корфу, або ж на невеликих каботажних пароплавах у Вльору, з якої у по-

дальшому завантажувалися на транспорт та перевозилися до кінцевих пунктів евакуації (Ньюболт, Г. 1931, с. 121). З огляду на те, що порт Дуррес став основним пунктом завантаження, було вжито низка заходів щодо його захисту від нападів сил противника з моря, зокрема, встановлені мінні загородження (Ньюболт, Г. 1931, с. 109), відремонтовані причали, уздовж берега побудована дорога з мостами, використання якої дозволила сербсько-чорногорській армії та біженцям значно швидше досягати місць завантаження на причалах. Вжиті заходи дозволили щодня вивозити морем з Дурресу з початку до 3 тис., у подальшому до 6 тис., а в окремі дні — до 12 тис. осіб на добу (Николиб, С. 2016, с. 12; Томази, А. 1940, с. 78).

З Вльору евакуація розпочалася з 26 січня, але вивезення морем здійснювався значно у менших обсягах у порівнянні з Дурресом внаслідок недостатніх спроможностей завантаження. У підсумку, до 30 січня 1916 р. з порту вдалося евакуювати близько 33 тис. сербських та чорногорських військовослужбовців (до 7 тис. до Бізerti, близько 21 тис. на Корфу, більше 5 тис. — до Марселю і на Корсику) (Томази, А. 1940, с. 79). До 10 лютого з Дурресу було евакуювано усі сербські війська і біженці; у місті залишилося близько 8,5 тис. італійських військових і 36 гармат, які виконували завдання з прикриття евакуації (Ньюболт, Г. 1931, с. 123;

Томази, А. 1940, с. 80). Евакуація останніх ешелонів сербських військ та біженців з Дурресу була проведена у повному порядку. У місті залишився італійський гарнізон.

Усього за період з 7 січня по 19 лютого на острів Корфу було вивезено 138 691 осіб, до Бізerti — 10 763 військовослужбовців, на острові Корсика — понад 3 тис., а до Франції — близько 2 тис. осіб (Николиб, С. 2016, с. 12). Крім цього, від 23 до 25 тис. військовополонених були відправлені на італійські острови Асінара та на північ від Сардинії, а також до Франції (Писарев, Ю. А. 1968, с. 171). Значна частина сербської армії була доставлена до місць призначення протягом лютого — близько 134 тис. осіб та 37 тис. коней і волів (Ньюболт, Г. 1931, с. 121).

Вважаючи евакуацію близької до завершення, французький уряд 16 лютого вирішив відкликати свої транспорти, вважаючи їх застосування більш доцільнішим для потреб експедиційного корпусу у Салоніках. Оскільки на той час значна частина сербсько-чорногорських військ та біженців вже була евакуйована, таке рішення суттєво не вплинуло на об'єми перевезень морем та темпи проведення операції. Офіційно евакуація закінчилася 26 лютого 1916 р.

Варто зазначити, що у лютому 1916 р. Королівськими військово-морськими силами Італії була проведена евакуація італійських військ з Дурресу. В результаті насту-

пу австро-угорських військ у першій половині лютого 1916 р. виникла безпосередня загроза захоплення цього міста. Прогнозуючи негативний розвиток подій, італійський уряд 16 лютого приймає рішення щодо евакуації гарнізону з Дурресу. З цією метою до порту терміново були направлені 15 транспортів та два госпітальних судна в супроводі італійських військових кораблів. Однак, вважаючи тимчасове затишшя на фронті, як неспроможність противника продовжувати активні дії, командування дурреського гарнізону скасувало наказ про евакуацію, а термін посадки перших ешелонів перенести на 25 лютого (Ньюболт, Г. 1931, с. 124). Проте, обстановка динамічно змінюється — після перегрупування австро-угорські війська знову відновили наступ і вже 23 лютого оточили Дуррес, а 24-го захопили ключові висоти над містом, розпочавши артилерійський обстріл узбережжя. 25 лютого італійським урядом повторно приймається рішення стосовно негайного проведення евакуації гарнізону міста.

Евакуація італійських військ з Дурресу, на думку автора, за своїми масштабами та складом залучених сил, здійснювалася вимушено у формі міжвидових (міжвідомчих) дій з евакуації з метою вивезення італійського гарнізону внаслідок загрози його оточення і знищення.

В цілому, для проведення евакуації на той час були створені сприятливі умови: в гавані вже знаходи-

лися 14 транспортів та госпітальне судно, група британських дрефтерів, готових прийняти на борт особовий склад; артилерійську підтримку прикриття евакуації забезпечували 4 допоміжних і 3 легких крейсери, а також 4 міноносця, які на той час здійснювали систематичний обстріл австрійських батарей; у морі маневрувала італійська ескадра у складі 2 лінійних кораблів, 3 легких крейсерів та декількох дивізіонів міноносців (Ньюболт, Г. 1931, с. 124). Отже, італійський флот мав майже всі необхідні умови для проведення успішної евакуації, однак, 25 лютого розігрався шторм, якій не дозволив цієї доби здійснити планове завантаження і вивезення морем особового складу та озброєння. Значна частина італійського гарнізону була вивезена морем протягом наступних днів — 26 і 27 лютого, і здійснювалася вже під інтенсивним артилерійським вогнем батарей противника. У ніч на 27 лютого евакуація була завершена, але ціною значних втрат: з 8,5 тис. осіб майже 600 було вбито, поранено або зникло безвісти, залишено 30 гармат та практично всі продовольчі запаси (Ньюболт, Г. 1931, с. 124). 29 лютого 1916 р. австро-угорські війська захопили Дуррес і єдиним портом завантаження союзників залишився Вльор, з якого в першій половині березня на Корфу були перекинуті останні частини сербської кавалерії (близько 13 тис. осіб і до 20 тис. коней (Томази, А. 1940, с. 80).

Таким чином, в результаті операції з евакуації сербських військ, цивільних та військовополонених морем з грудня 1915 р. по березень 1916 р. включно вдалося вивезти до 250 тис. осіб (Итальянские моряки для сербской армии в Великой войне. 2020; Томази, А. 1940, с. 80) (з яких від 150–160 тис. становили сербські солдати і офіцери (Корсун, Н. 1939, с. 59; Самсонов, А. 2015а; Самсонов, А. 2015b), близько 25 тис. військовополонених (Итальянские моряки для сербской армии в Великой войне. 2020), декілька десятків тисяч біженців, 15 тис. голів худоби (Корсун, Н. 1939, с. 59; Самсонов, А. 2015а), до 30 тис. коней (Итальянские моряки для сербской армии в Великой войне. 2020; Соколов, Б. В. 2014, с. 80), 80 гірських гармат (Корсун, Н. 1939, с. 59; Самсонов, А. 2015а), до 300 тис. т різних вантажів (Итальянские моряки для сербской армии в Великой войне. 2020). Основним кінцевим пунктом евакуації став острів Корфу, на який було доставлено у цілому близько 152 тис. осіб. Також вдалося евакуювати сербське верховне командування, членів уряду, представників церкви, архіви та цінності Королівства Сербія.

В результаті дій з евакуації італійських військ з Дурресу до Італії вдалося вивезти морем близько 7,9 тис. осіб без важкого озброєння, гармат та залишивши на березі значну кількість військового майна і спорядження.

Флот Антанти під час проведення евакуаційних заходів від дій противника втратив 4 транспортні, госпітальне та 2 інших судна, 8 тральщиків і малих кораблів (Агеев, А. М. (за заг. ред.). 1975а, с. 114) (за іншими даними (Соколов, Б. В. 2014, с. 79) союзники втратили 11 мілких воєнних суден та 8 транспортів).

Відносно втрат евакуйованих на переходах морем автором даних не виявлено. Разом з тим, співвідношення втрат у плавзасобах до кількості задіяних в евакуації, значна кількість евакуйованих (можливо припустити, що близько 99% особового складу), успішно доставлених до кінцевих пунктів евакуації, дають підстави вважати операцію успішною. Незважаючи на важкі втрати, дії італійського флоту з евакуації свого гарнізону з Дурресу також можливо віднести до успішних, оскільки значна частина особового складу (до 93%) все ж була вивезена та змогла зберегти боєздатність.

У підсумку, союзникам вдалося провести з грудня 1915 р. по лютий 1916 р. послідовно чотири успішних евакуацій військ (сил) морем з Галліполі та Балкан в умовах переваги противника на суходолі, вивізни морем близько 390 тис. осіб.

Підсумовуючи вищезазначене, можна зробити такі висновки.

Вказані евакуації проводилися за ініціативою вищого військово-політичного керівництва країн-членів Антанти та мали загальну мету —

запобігти втрати військами боєздатності чи розгрому у разі наступу переважаючих сил противника. Водночас, організаційна та стратегічна роз'єднаність західних союзників, різноманітність поглядів воєнно-політичного керівництва Антанти щодо обрання стратегічних напрямків застосування союзних сил у сукупності з відсутністю єдиного міжкоаліційного командування військами армії і силами флоту під час розглянутих епізодів вкрай негативно впливало на процес прийняття рішень, підготовку та проведення евакуаційних заходів.

Зазначені евакуації планувалися та проводилися у формі міжвидових операцій (дій), які за метою, завданням, масштабом та складом залучених сил (військ) мали стратегічний (евакуація експедиційних сил з ділянок АНЗАК і Сувла (Галліполі) та сербських військ з Балкан), та оперативно-тактичний (евакуація з мису Геллес, італійських військ (сил) з Дурресу) рівень. Водночас, дії з евакуації італійських військ (сил) з Дурресу, в інших розглянутих епізодах приймали участь представники різних країн-членів Антанти, тобто, за рівнем об'єднання сил вони носили коаліційний характер.

Єдиним способом проведення евакуації військ (сил) в розглянутих епізодах був спланований послідовний відвід військ з плацдармів чи ділянок узбережжя, що обороняли-

ся, з подальшим їх завантаженням на плавзасоби і перевезення морем мінімально можливою кількістю рейсів. При цьому для перевезення військ широко використовувалися як військові, так і цивільні плавзасоби.

Слушним та перспективним видаються пошуки в царині вивчення особливостей управління та забезпечення коаліційних військ (сил) під час підготовки та проведення евакуаційних заходів морем, зокрема, у роки Першої світової війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Агеев, А. М. (за заг. ред.). (1975). *История первой мировой войны 1914–1918 гг.* (в 2 т., Т. 2). Коллектив авторов. Москва: Наука, 576 с.

Агеев, А. М. (за заг. ред.) (1975). *История первой мировой войны 1914–1918 гг.* Коллектив авторов. Москва: Наука, 638 с.

Астахов, И. (2019). Дарданелльская операция: «Искусство уйти по-английски». URL: <https://uc.od.ua/columns/iastahov/1221755> [дата зверн.: 30.08.2022].

Белаш, Е. (2016). Эвакуация из Галлиполи: ложка мёда в бочке дёгтя. URL: <https://warspot.ru/4785-evakuatsiya-iz-gallipoli-lozhka-myoda-v-bochke-dyogtya> [дата зверн.: 30.08.2022].

Больных, А. Г. (2014). *Дарданеллы 1915: Самое кровавое поражение Черчилля.* Москва: Яуза: ЭСКМО, 160 с.

Верховский, Д. В. & Ляхов В. Ф. (1964). *Первая мировая война 1914–1918 гг. Военно-исторический очерк.* Москва: Воениздат МО СССР, 308 с.

Галкина, Ю. М. (2018). Эвакуация сербских войск из Албании в 1916 г. как пример политики памяти Первой мировой войны во Франции, Сербии и России. *Запад, Восток и Россия: Вопросы всеобщей истории.* № 20, с. 25–32.

Гельмерсен, П. В. (1927). *Операции на Западных театрах.* Ленинград: РИО Военно-Морских Сил РККА, 310 с.

Жерве, Б. Б. (1931). *Десантная операция (оперативно-тактический очерк).* Ленинград: Издательство ВМА РККА имени Ворошилова, 236 с.

Зайончковский, А. М. (1924). *Мировая война 1914–1918 гг. Общий стратегический очерк.* Москва: Государственное военное издательство, 458 с.

Зайончковский, А. М. (2002). *Первая мировая война.* Санкт-Петербург: ООО «Издательство “Полигон”», 878 с.

Залесский, К. А. (2000). *Первая мировая война. Биографический энциклопедический словарь.* Москва: Вече, 576 с.

Иванов, А. (2015). «Албанская Голгофа». URL: https://ruskline.ru/history/2015/12/26/albanskaia_golgofa/ [дата зверн.: 29.08.2022].

Итальянские моряки для сербской армии в Великой войне. (2020). URL: <https://www.politika.rs/sr/clanak/446593/Mozaik/Italijanski-mornari-za-srpsku-vojsku-u-Velikom-ratu> [дата зверн.: 30.08.2022].

Коленковский, А. (1938). *Дарданелльская операция*. Москва: Гос. воен. издательство Наркомата обороны Союза ССР, 136 с.

Корбетт, Ю. (1930). *Операции английского флота в мировую войну*: авториз. перевод с английского М. Л. Бертесона (ред. пер.) (в 6 т., Т. 3). Ленинград: Управление Военно-Морских Сил РККА, 425 с.

Корсун, Н. (1939). *Балканский фронт мировой войны 1914–1918 гг.* Москва: Гос. воен. издательство Наркомата обороны Союза ССР, 124 с.

Лиддел Гарт, Г. (2019). Правда о Первой Мировой войне. URL: <https://kniga-online.com/books/nauchnye-i-nauchno-populjarnye-knigi/istorija/page-33-186059-genri-liddel-gart-pravda-o-pervoi-mirovoi-voine.html> [дата зверн.: 31.08.2022].

Мурхед, А. (2004). *Борьба за Дарданеллы. Решающее сражение между Турцией и Антантой*: авториз. перевод с английского А. С. Цыпленкова (ред. пер.). Москва: ЗАО Центрполиграф, 383 с.

Николиб, С. (2016). Албанская Голгофа сербского войска. *Defense*. № 136, с. 1–16.

Ньюболт, Г. (1931). *Операции английского флота в мировую войну*: авториз. перевод с английского М. Л. Бертенсона (ред. пер.) (в 5 т., Т. 4). Ленинград: Управление ВМС РККА, 390 с.

Павлович, Н. Б. (ред.). (1964). *Флот в Первой мировой войне. Действия флотов на Северном, Средиземноморском и океанских театрах* (в 2 т., Т. 2). Коллектив авторів. Москва: Воениздат, 364 с.

Писарев, Ю. А. (1968). *Сербия и Черногория в Первой мировой войне*. Москва: Наука, 376 с.

«Проклятые Дарданеллы! Они будут нашей могилой». Поражение союзной армии. (2015). URL: <https://topwar.ru/84104-proklyatye-dardanelly-oni-budut-nashey-mogiloy-porazhenie-soyuznoy-armii.html> [дата зверн.: 31.08.2022].

Роган, Юдж. (2018). Триумф османов на Галлиполи. URL: <http://gefter.ru/archive/23756> [дата зверн.: 31.08.2022].

Ростунов, И. И. (голов. ред.). (1975) *История Первой мировой войны 1914–1918 гг.* (в т. 2, Т. 2). Коллектив авторів. Москва: Издательство «Наука», 608 с.

Самсонов, А. (2015а). Октябрь–ноябрь 1915 г.: эвакуация сербской армии. URL: <https://pereklichka.livejournal.com/620468.html> [дата зверн.: 28.08.2022].

Самсонов, А. (2015b). Эвакуация сербской армии. URL: <https://topwar.ru/85547-evakuacija-serbskoj-armii.html> [дата зверн.: 28.08.2022].

Соколов, Б. В. (2014). *Сто великих тайн Первой мировой*. Москва: Вече, 416 с.

Тарас, А. Е. (голов. ред.). (2011). *Первая мировая на море*. Минск: Харвест; Москва: АСТ, 592 с.

- Томази, А. (1940). *Морская война на Адриатическом море [1914–1918]*: авториз. перевод с французского В. Я. Новицкого (ред. пер.). Москва–Ленинград: Военмориздат, 164 с.
- Anderiessen, J. HJ. (2003). *World War I in photographs*. Great Britain: Grange Books, 600 p.
- Aspinall-Oglander, C F. (1932). *Military Operations Gallipoli: May 1915 to the Evacuation. History of the Great War Based on Official Documents by Direction of the Committee of Imperial Defence*. Vol. II. London: William Heinemann, 720 p.
- Gallipoli association. (2022). URL: <https://www.gallipoli-association.org/on-this-day/november/> [дата зверн.: 28.08.2022].
- Hart, P. (2011). *Gallipoli*. London, 534 p.
- Hart, P. (2020). *The Gallipoli evacuation*. Manly, NSW: Living History, 312 p.
- Lawless, K. A. (1993). *The Evacuation Phase of The Gallipoli Campaign of 1915*. Kansas: Fort Leavenworth, 79 p.
- Murray, J. (2015). *Gallipoli 1915: Riveting firsthand account of the most controversial campaign of the First World War*. UK: Silvertail Books, 214 p.
- Nevinson, H. W. (2018). *The Dardanelles Campaign*. (Classic Reprint). London: LULU Press, 500 p.
- Herwig, Holger H. (foreword). (2014). *World War I: the definitive encyclopedia and document collection*. Volume 1. ABC-CLIO, LLC, Santa Barbara, California. Denver Colorado: Oxford England, 860 p.
- Wolf, K. (2020). *Victory at Gallipoli, 1915: The German-Ottoman Alliance in the First World War*. Barnsley, South Yorkshire: Pen&Sword Military, 384 p.

REFERENCES

- Ageyev, A. M. (za zag. red.). (1975). *Istoriya pervoy mirovoy voyny 1914–1918 gg.* [History of the First World War 1914–1918] (v 2 t., T. 2). Kolektiv avtorov. Moskva: Nauka, 576 s. [in Russian].
- Ageyev, A. M. (za zag. red.). (1975). *Istoriya pervoy mirovoy voyny 1914–1918 gg.* [History of the First World War 1914–1918]. Kolektiv avtorov. Moskva: Nauka, 638 s. [in Russian].
- Astakhov, I. (2019). Dardanell'skaya operatsiya: "Iskusstvo uyti po-angliyski" [Dardanelles operation: "The art of leaving in English"]. URL: <https://uc.od.ua/columns/iastahov/1221755> [Accessed: 30.08.2022]. [in Russian].
- Belash, Ye. (2016). Evakuatsiya iz Gallipoli: lozhka moda v bochke dogtya [Evacuation from Gallipoli: a spoonful of honey in a barrel of tar]. URL: <https://warspot.ru/4785-evakuatsiya-iz-gallipoli-lozhka-myoda-v-bochke-dyogtya> [Accessed: 30.08.2022]. [in Russian].
- Bol'nykh, A. G. (2014). *Dardanelly 1915: Samoye krovavoye porazheniye Cherkillya* [Dardanelles 1915: Churchill's bloodiest defeat]. Moskva: Yauza: ESKMO, 160 s. [in Russian].

Verzhkhovskiy, D. V. & Lyakhov V. F. (1964). *Pervaya mirovaya vojna 1914–1918 gg. Voenno-istoricheskij ocherk* [World War I 1914–1918. Military history essay]. Moskva: Voenizdat MO SSSR, 308 s. [in Russian].

Galkina, YU. M. (2018). Evakuatsiya serbskikh voysk iz Albanii v 1916 g. kak primer politiki pamyati Pervoy mirovoy vojny vo Frantsii, Serbii i Rossii [Evacuation of Serbian troops from Albania in 1916 as an example of World War I commemorative politics in France, Serbia and Russia]. *Zapad, Vostok i Rossiya: Voprosy vseobshchey istorii*. № 20, s. 25–32. [in Russian].

Gel'mersen, P. V. (1927). *Operatsii na Zapadnykh teatrakh* [Operations in Western theaters]. Leningrad: RIO Voenno-Morskikh Sil RSKA, 310 s.

Zherve, B. B. (1931). *Desantnaya operatsiya (operativno-takticheskij ocherk)* [Landing operation (operational-tactical essay)]. Leningrad: Izdatel'stvo VMA RSKA imeni Voroshilova, 236 s. [in Russian].

Zayonchkovkiy, A. M. (1924). *Mirovaya vojna 1914–1918 gg. Obshchij strategicheskij ocherk* [World War 1914–1918. General strategic outline]. Moskva: Gosudarstvennoye voyennoye izdatel'stvo, 458 s. [in Russian].

Zayonchkovkiy, A. M. (2002). *Pervaya mirovaya vojna* [World War I]. Sankt-Peterburg: OOO "Izdatel'stvo "Poligon", 878 s. [in Russian].

Zal'sskiy, K. A. (2000). *Pervaya mirovaya vojna. Biograficheskij entsiklopedicheskij slovar* [World War I. Biographical encyclopedic dictionary]. Moskva: Veche, 576 s. [in Russian].

Ivanov, A. (2015). "Albanskaya Golgota" ["Albanian Golgotha"]. URL: https://ruskline.ru/history/2015/12/26/albanskaya_golgota/ [Accessed: 29.08.2022]. [in Russian].

Ital'yanskiye moryaki dlya serbskoy armii v Velikoy voyne. (2020). [Italian sailors for the Serbian army in the Great War]. URL: <https://www.politika.rs/sr/clanak/446593/Mozaik/Italijanski-mornari-za-srpsku-vojsku-u-Velikom-ratu> [Accessed: 30.08.2022]. [in Russian].

Kolenkovskiy, A. (1938). *Dardanell'skaya operatsiya* [Dardanelles operation]. Moskva: Gos. voyen. izdatel'stvo Narkomata oborony Soyuza SSR, 136 s. [in Russian].

Korbett, YU. (1930). *Operatsii angliyskogo flota v mirovuyu vojnu* [Operations of the English fleet in the World War] avtoriz. perevod s angliyskogo M. L. Bertesona. (red. per.). (v 6 t., T. 3). Leningrad: Upravleniye Voenno-Morskikh Sil RSKA, 425 s. [in Russian].

Korsun, N. (1939). *Balkanskiy front mirovoy vojny 1914–1918 gg.* [Balkan Front of World War 1914–1918]. Moskva: Gos. voyen. izdatel'stvo Narkomata oborony Soyuza SSR, 124 s. [in Russian].

Liddel Gart, G. (2019). Pravda o Pervoy Mirovoy voyne [The truth about the First World War]. URL: <https://kniga-online.com/books/nauchnye-i-nauchno-populjarnye-knigi/istorija/page-33-186059-genri-liddel-gart-pravda-o-pervoi-mirovoi-voine.html> [Accessed: 31.08.2022]. [in Russian].

Murkhed, A. (2004). *Bor'ba za Dardanelly. Reshayushcheye srazheniye mezhdru Turtsiyey i Antantoy* [Fight for the Dardanelles. The decisive battle between Turkey and the Entente]

avtoriz. perevod s angliyskogo A. S. Tsyplenkova (red. per.). Moskva: ZAO Tsentrpoligraf, 383 s. [in Russian].

Nikolib, S. (2016). *Albanskaya Golgofa serbskogo voyska* [Albanian Calvary of the Serbian troops]. *Defense*. № 136, s. 1–16. [in Serbian].

N'yubolt, G. (1931). *Operatsii angliyskogo flota v mirovuyu voynu* [Operations of the English fleet in the World War] avtoriz. perevod s angliyskogo M. L. Bertensona (red. per.) (v 5 t., T. 4). Leningrad: Upravleniye VMS RKKK, 390 s. [in Russian].

Pavlovich, N. B. (red.). (1964). *Flot v Pervoy mirovoy voyne. Deystviya flotov na Severnom, Sredizemnomorskom i okeanskikh teatrakh* [Operations of the fleets in the Northern, Mediterranean and ocean theaters, Navy in the First World War] (v 2 t., T. 2). Kolektiv avtorov. Moskva: Voenizdat, 364 s. [in Russian].

Pisarev, Y. A. (1968). *Serbiya i Chernogoriya v pervoy mirovoy voyne* [Serbia and Montenegro in the First World War]. Moskva: Nauka, 376 s. [in Russian].

“Proklyatyie Dardanelly! Oni budut nashey mogiloy”. Porazheniye soyuznoy armii [“Damned Dardanelles! They will be our grave”. The defeat of the allied army]. (2015). URL: <https://topwar.ru/84104-proklyatyie-dardanelly-oni-budut-nashey-mogiloy-porazhenie-soyuznoy-armii.html> [Accessed: 20.08.2022]. [in Russian].

Rogan, Yudzh. (2018). Triumf osmanov na Gallipoli [Ottoman triumph at Gallipoli]. URL: <http://gefter.ru/archive/23756> [Accessed: 31.08.2022]. [in Russian].

Rostunov, I. I. (golov. red.) (1975) *Istoriya Pervoy mirovoy voyny 1914–1918 gg.* [History of the First World War 1914–1918] (v t. 2, T. 2). Kolektiv avtorov. Moskva: Izdatel'stvo “Nauka”, 608 s. [in Russian].

Samsonov, A. (2015a). Oktyabr'-noyabr' 1915 g.: evakuatsiya serbskoy armii [October-November 1915: evacuation of the Serbian army]. URL: <https://pereklichka.livejournal.com/620468.html> [Accessed: 28.08.2022]. [in Russian].

Samsonov, A. (2015b). Evakuatsiya serbskoy armii [Evacuation of the Serbian army]. URL: <https://topwar.ru/85547-evakuatsiya-serbskoy-armii.html> [Accessed: 28.08.2022]. [in Russian].

Sokolov, B. V. (2014). *Sto velikikh tayn Pervoy mirovoy* [One hundred great secrets of the First World War]. Moskva: Veche, 416 s. [in Russian].

Taras, A. Ye. (golov. red.). (2011). *Pervaya mirovaya na more* [World War I at sea]. Minsk: Kharvest; Moskva: AST, 592 s. [in Russian].

Tomazi, A. (1940). *Morskaya voyna na Adriaticheskom more (1914–1918)* [Naval war on the Adriatic Sea (1914–1918)] avtoriz. perevod s frantsuzskogo V. YA. Novitskogo (red. per.). Moskva–Leningrad: Voenmorizdat, 164 s. [in Russian].

Anderiessen, J. HJ. (2003). *World War I in photographs*. Great Britain: Grange Books, 600 p. [in English].

Aspinall-Oglander, C F. (1932). *Military Operations Gallipoli: May 1915 to the Evacuation. History of the Great War Based on Official Documents by Direction of the Committee of Imperial Defence*. Vol. II. London: William Heinemann, 720 p. [in English].

Gallipoli association. (2022). URL: <https://www.gallipoli-association.org/on-this-day/november/> [Accessed:28.08.2022]. [in English].

Hart, P. (2011). *Gallipoli*. London, 534 p. [in English].

Hart, P. (2020). *The Gallipoli evacuation*. Manly, NSW: Living History, 312 p. [in English].

Lawless, K. A. (1993). *The Evacuation Phase of The Gallipoli Campaign of 1915*. Kansas: Fort Leavenworth, 79 p. [in English].

Murray, J. (2015). *Gallipoli 1915: Riveting firsthand account of the most controversial campaign of the First World War*. UK: Silvertail Books, 214 p. [in English].

Nevinson, H. W. (2018). *The Dardanelles Campaign*. (Classic Reprint). London: LULU Press, 500 p. [in English].

Herwig, Holger H. (foreword). (2014). *World War I: the definitive encyclopedia and document collection*. Volume 1. ABC-CLIO, LLC, Santa Barbara, California. Denver Colorado: Oxford England, 860 p. [in English].

Wolf, K. (2020). *Victory at Gallipoli, 1915: The German-Ottoman Alliance in the First World War*. Barnsley, South Yorkshire: Pen&Sword Military, 384 p. [in English].

Oleksiy Chirikalov

PhD of Historical Sciences,

*Doctoral student of the Scientific and Methodological
Centre of the organization of scientific and scientific
and technical activities,*

*The National Defense University of Ukraine named
after Ivan Cherniakhovskiyi (Kyiv, Ukraine)*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1939-8322>

FORMS OF USE OF TROOPS (FORCES) OF THE ENTENTE IN EVACUATIONS BY SEA AND METHODS OF THEIR CONDUCT DURING THE FIRST WORLD WAR

In the context of the full-scale aggression of the Russian Federation against Ukraine, it remains relevant to study and take into account the experience of preparing and conducting inter-service (interagency) operations (actions), including at sea. In this context, it is advisable to consider a number of evacuation measures in the Adriatic and Mediterranean Seas, conducted by the Entente during the Gallipoli and Serbian campaigns in late 1915 — early 1916. Thus, the study of this issue is practical and scientific-theoretical interest.

In the article, the author reveals the forms of use of Entente troops (forces) in evacuations in the Mediterranean and Adriatic Seas during the First World War and the ways of their conduct, in particular during the Gallipoli and Serbian campaigns. On the basis of numerous sources, the military-political and military-strategic prerequisites for the preparation and conduct of these evacuations are studied, the course of events at the preparatory stage of evacuation measures and during their implementation is analyzed and reconstructed. The author offers some own statistical calculations and their data, in particular the number of evacuated personnel during the evacuation of the Allied Expeditionary Corps from the Gallipoli Peninsula.

The brief information presentation of the material is aimed at forming a comprehensive understanding of the forms of use of the Entente troops (forces) during the evacuation by sea and the methods of its implementation during the Gallipoli and Serbian campaigns.

Keywords: *Entente, Gallipoli campaign, Dardanelles operation, evacuation operations, evacuation of troops (forces), expeditionary force, evacuation operation First World War, Serbian campaign.*